

Lütfi Sunar (Ed.), *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce*, 4 Cilt,
Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı
Yayınları, 2020, 1559 s.

Değerlendiren: Sıracettin Aslan

İslam düşüncesi, klasik dönemden süregelen Müslüman medeniyetinin anlam ve fiziki muhitlerinde teşekkül eden kavram, kurum ve kuramlar bütünlüğünü ifade etmek üzere başvurulan yaygın bir adlandırmadır. Bu bütünlük, tekdüze bir biçimde değil, süreç ve saikler itibarıyla meydana gelen kısmi epistemik kopuşlara ve farklılık arz eden merkezî tartışma düzlemlerine bağlı olarak dönemlendirilir. Dönemlendirmeler önerilirken her safhanın kendine özgü nazari cihetleri ve ontolojik zemine sahip oluşunun yanında toplumsal, felsefi, siyasi ve iktisadi gibi bağlamların sevk edici yönleri esas alınır. Bu gibi düzlem ve sevk edici bağlamlar göz önünde bulundurulmak suretiyle son dönemlerde yapılan ilmî araştırmalar (Üçer, 2017), literatürde sıkça yapılan (klasik ve modern gibi) tekliflerden farklı olarak İslam düşüncesinin mekânda imkâna kavuştuktan sonra tarihte bu birikimi “klasik” (7-11. yy), “yenilenme” (12-16. yy), “muhasabe” (17-18. yy) safhaları şeklinde tasnif edilirken hâlihazırdaki/çağdaş konumu ise “arayışlar evresi” (19-20.yy) olarak dönemlendirmektedir.

Değerlendirmesini yaptığımız bu çalışma, önemli ölçüde bu dörtlü dönemlendirme teklifinin “arayışlar dönemi”ni ihtiva eden çağdaş düşünce birikimini çeşitli yönleriyle ele alır. Lütfi Sunar’ın editörlüğünü yaptığı ve YTB (Yurt Dışı Türkler ve Akrabalar Toplulukları Başkanlığı) tarafından desteklenen eser, *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce* üst başlığıyla her biri bir havzaya tahsis edilen dört ciltten oluşur. Her cilt sırasıyla Türkiye, Mısır, İran ve Hint Alt Kıtası olmak üzere dört merkezdeki çağdaşlaşma süreçlerini ve bu süreçlere eşlik edip yön tayin eden sosyal, askerî, politik, ideolojik, iktisadi bileşkelerin haritasını ana hatlarıyla tasvir eder. Burada çağdaş düşüncenin ortaya çıkışına kaynaklık eden temel dinamik veya saiklerin ne/

@ Arş. Gör. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi. srcttnaslan@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0002-8462-9310>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0294
insan & toplum, 2021.
insanvetoplum.org

ler olduğu ve bundan böyle ne tür fikir akımları ve hareketlerin meydana geldiği sorusu, bu düşünce birikimini ele alıp değerlendirirken yön tayin edicidir. Eserlerde, çağdaş düşüncenin yapısal unsurları olarak değerlendirilen ve her biri ayrı ayrı makalelerde işlenen fikir akımları veya örgütlemeleri, bunların öncüleri, siyasal otorite ile geliştirdiği veya maruz kaldığı ilişki düzlemleri, kaynakları, yayımları, varoluş gerekçeleri, toplumsal yansımaları, doğuş ve gelişim süreçleri ele alınır. Fikir akımları ve düşünce paketleri arasında İslamcılık, muhafazakârlık, modernleşme, komünizm, sosyalizm, milliyetçilik, liberalizm, tasavvuf öne çıkarılır. Her dört eserde, makalelerin bitiminde çağdaş düşüncenin oluşumuna katkı sağlayan düşünür ve kurumlar hakkında kısa kısa ansiklopedik bilgilere, eserlerin en sonunda ise çağdaş düşüncenin kronolojisine yer verilir. Ayrıca Müslüman dünyada çağdaş mefkûre, her dört cildin kategorik ortak eksenlerinden birisini teşkil edecek şekilde Batı'nın (farklı formlarda tezahür eden) sömürgeleştirme faaliyetleri ve Müslüman toplumların ilerleme-geri kalma düalitesi etrafında hemzemin bulur. Bu değerlendirmede, editörün her cildin konularını ve problemlerini özetlediği girişlerin haricinde, yekûnde 44 makaleden oluşan eserin temel sorunsallarını okuyucuya takdim ederken bu tür yazılara ayrılan ortalama sayfa aralığını çok aşmadan her bir ülkedeki çağdaş düşüncenin serüvenini ve gündemini resmedecek şekilde kısa kısa değerlendirmeler yapmakla yetinilecektir.

Türkiye'de çağdaş düşüncenin temel konuları, meseleleri, serüveni ve tarafları, çalışmanın ilk cildinde, *Türk Düşüncesi* alt başlığıyla, tarihsel, politik ve sosyolojik perspektifleri önceleyen bir giriş ve 11 makalede ele alınır. Editörün hazırladığı giriş makalesi (ss. 19-59), çağdaş Türk düşüncesinin temel bileşen ve meselelerine kısaca işaret ettikten sonra meselelerin muhtevalarına bağlı olarak yeni bir dönemlendirme teklifi ileri sürer. Burada Osmanlı'dan tevarüs edilen fikrî, dinî ve kültürel miras ile modernleşme arasında yaşanan krizin nezaretinde “köken ve süreklilik sorunu, geleneğin yokluğu veya inşa edilememesi, zayıf tarihsellik, sentetikleşme, yabancılaşma ve marjinalleşme, popülizm, çatışma ve kutuplaşma” gibi sorunlar yumağı (ss. 54-58) öne çıkar. Bu kriz durumu aynı zamanda Batı karşısında konum arayışı (i), “kurtarıcı misyonun” belirleyiciliği (ii), kültürel kutuplaşma (iii) ile siyasi ve iktisadi belirleyicilik (iv) olmak üzere düşünce hayatını şekillendiren dört temel çevrenin oluşumuna yön verir. Teklif kısmında ise dört çevrenin yön tayin ettiği çağdaş düşüncenin alışlagelmiş dönemlendirmenin (1923, 1950 ve 1980) ötesinde erken modernleşme (1860'lardan 1923'e), ulus inşa (1923-1945), farklılaşma (1945-1960), fraksiyonel çeşitlenme (1960-1980), çoğulculaşma (1980-2000) ile küreselleşme (2000 ve sonrası) olmak üzere her biri detaylandırmaya muhtaç altı farklı safhada ele alınabileceği ileri sürülür.

Türk modernleşmesine tahsis edilen makalelerin konularını ana hatlarıyla şu şekilde özetlemek mümkündür; felsefe-bilim açısından çağdaş dönemde İslam-Osmanlı mirası ve kökleri (ss. 63-83), çağdaş düşüncenin oluşumu (ss. 87-119), tarihsel ve sosyolojik yönleriyle Türk modernleşmesi (ss. 123-143), Cumhuriyet sonrası din, devlet ve toplum ilişkileri (ss.147-179), İslamcılık (ss. 183-217) ve muhafazakârlığın (ss. 291-311) yanı sıra Kemalizmin kuruluşu ve Kadro Dergisi (ss. 221-239), Türkiye’de sosyalizm (ss. 243-287), milliyetçilik (ss. 315-351) ve liberalizm (ss. 355-383) akımlarının doğuşu, gelişimi ve aktörleri ile çağdaş düşüncenin roman üzerindeki yansımaları (ss. 387-411). Bu makalelerin her biri, konuları ve meseleleri itibarıyla Türk modernleşmesinin ana eksenini soruşturması bakımından ayrı ayrı değerlendirmeyi gerektirmekle birlikte ciltlerin yoğun gündemi ve yine bu tarz değerlendirme yazılarına tahsis edilen kısıtlı yere riayet etmek üzere bu çeşitlilik arasından bazı gündemleri/makaleleri önceleyerek araştırmacıların dikkatlerine sunmakla iktifa etmek yerinde olur.

Eserde, muhtevi makalelerin ortak özelliklerinden birisi, Türkiye’de çağdaşlaşma mevzusunun sosyolojik ve politik perspektiflerle son iki asra dayandırılmasıdır. Ancak bu genel kabulün aksine felsefe-bilim açısından çağdaş düşüncenin izi 16. yüzyıla kadar geri götürülebilir. Bu çerçevede çalışmanın ilk makalesi, Türkiye’de çağdaş düşüncenin ortaya çıkış sürecini ve bunun arkaiklerinin ne olduğuna ilişkin belirlediği sorunsalı felsefe-bilim dizgesinin anlam çeperlerinde kalarak soruşturur. Makalede, Osmanlı döneminde entelektüel araştırma dairesinin ne olduğu ve bu dairede kimlerin hangi havzalarda felsefe-bilim faaliyetlerine öncülük ettiği soruşturulduktan (ss. 66-71) sonra bu gibi faaliyetlerin peyderpey askerî, iktisadi ve siyasi beklentilerin karşılanmasına dönük kaygılara yerini nasıl bıraktığı ve yine buna kimlerin öncülük ettiği (ss. 71-76) muhtasar bir biçimde ve farklı yönelimlerle birlikte betimlenir. Bu son tutum ile üç farklı epistemik örgütlemenin oluşmasına imkân sunulduğuna dikkat çekilir. İlk tutumda daha çok askerî ve fennî kaygılar öncelenirken ikincisinde Batı’da neşet eden yeni bilgi-bilim formlarını nazara almak suretiyle “şimdi” ile “geçmiş” arasında bir entegrasyon önemsenir. Son yaklaşımda ise ikinci tutumda öncelenen yeni bilgi-bilim formlarının ürettiği evren resimleri göz ardı edilerek kadim birikim yeniden ifade edilmeye çalışılır. Her üç tutum tahlil edilirken Osmanlı’nın başlangıçta muhatap olduğu ve daha sonra meydan okumasına maruz kaldığı Batı’da gelişen felsefe-bilimin bağlamı, nirengi kavşağı ve gelişme hattı (ss. 76-79) dikkate alınır. Daha sonra aynı sorunsal dizgenin sınırları dâhilinde kalmak suretiyle muhatap olma veya maruz kalma karşısındaki refleksleri göz önünde bulundurularak gelenek ile kurulan ilişki varyantları beş farklı biçimde özetlenir. Bunlar (ss. 79-80) sırasıyla (i) “yok sayanlar”, (ii) “geçmişte yaşayanlar”,

(iii) “geçmişle yaşayanlar/geçmiş olduğu gibi bugüne taşıyanlar”, (iv) “geçmiş bugüne göre tahrip edenler” ve (v) “geçmiş şimdinin parçası kılanlar” veya “geçmiş güncelleyerek bugüne aktaranlar” şeklinde sınıflandırılır.

Türkiye’de çağdaş düşünce, Batılılaşma eğilimleri etrafında ya da karşısında mevki alacak şekilde düalist seyir vasatlarına sahiptir. Bu seyir vasatları arasında literatürde sıkça karşılaşılan eksen doğrultusunda “Yaklaşık son iki asırda neden geri kalındı?”, “Yaşanılan buhranın üstesinden gelmek için Batılılaşmak kâfi midir?”, “Modernleşme yolunda ne tür mesafeler kat edildi?” gibi soruların farklılık arz eden yanıtları önemli bir yer tutar. Bu gibi soruların yanıtı, modernleşmenin adlandırılması meselesi başta olmak üzere Osmanlı’dan Cumhuriyet’e intikal eden modernleşme mirasının bir devlet politikası olarak ve sivil eğilimlerle gerçekleştirilen modernleşme çabalarında saklıdır (ss. 87-119). Böylece Türk modernleşmesi, politik ve geri kalmışlığı aşma arayışı ekseninde mekânı bilfiil ihata etmesinin yanında tarihsel ve sosyolojik bir mesele olarak değerlendirilir. Tarihsel ve sosyolojik dizgede modernleşme sürecini soruştururken Niyazi Berkes (ö. 1988), Şerif Mardin (ö. 2017) ve Kemal Karpat’ın (ö. 2019) görüşleri önem arz eder. Berkes, modernleşmeyi gelenek ile modernite dikotomisi arasında sekülerleşmenin lehine değerlendirirken Mardin, bu süreçte süreklilik ve kopuşun birbiriyle ilişkili olduğunu ileri sürerek kamusal bölünmeye dikkat çeker. Karpat ise ileri sürdüğü dört hipotez etrafında modernleşmeyi veri ve gözlem vasıtasıyla anlamaya çalışarak dışsal etkenlerden öte toplumun içsel dinamiklerini öne çıkarır (ss.123-143).

Türkiye’de çağdaş düşüncenin temel gündemlerinden birisi de modernleşmenin geleneğe, dinî düşünce ve birikime yönelik geliştirdiği tutum hakkındadır. Bu tutumu anlamak için dinî düşüncenin kurumsal, siyasal ve toplumsal alandaki tezahürlerini ve ilişki aktarımını araştırmak gerekir. Eserde, Cumhuriyet’ten 2000’lerin başlarına kadar modernleşme yönelimlerinin muhtevası ve bu yönelimlerin dine karşı nasıl bir tutum ve ne tür refleksler gösterdiğine yönelik araştırma makalesi mevcuttur. Burada modernleşme eğilimlerinin laik ve seküler dizgeleri öncelemek suretiyle dine karşı mesafeli davrandığı hatta yer yer kurumsal ve kamusal alanın dışına ittiği gerçekliğine vurgu yapılır. Aynı şekilde modernleşme eğilimleri ile din arasındaki münasebetler üzerine odaklanılırken çoğunlukla dinî alanı temsilen Said Nursi (ö. 1960), S. Hilmi Tunahan (ö. 1959), N. F. Kısakürek (ö. 1983) ve Necmettin Erbakan (ö. 2011) gibi ilim ve fikir adamlarının teklif ettikleri meydan okuyuş biçimleri etrafında kümelenen sosyolojik yapıların yanı sıra İHL, Diyanet İşleri Başkanlığı, İlahiyat Fakülteleri gibi müesseselerin süreç içerisindeki etkinliklerine yoğunlaşılır (ss. 147-179). Türk düşüncesinin yapısını teşkil eden ana akımlardan bir diğeri İslamcılıktır.

İslâmî Tecdid Hareketi şeklinde de adlandırılabilen İslamcılık, gelenek ve modernite arasında senkretik yaklaşımı önermek ve kendi kalmak suretiyle “korunması gerekeni korumayı, yenilenmesi gerekeni de yenilemeyi” esas alır (ss. 183-184). İslamcılık akımının “korunma” ve “yenilenme” vurgusu aynı zamanda seküler modernleşme çabalarına karşı bir nefsi müdafaadır. Bu müdafaanın temsilcileri arasında erken dönemlerde Elmalılı Hamdi Efendi (ö. 1942), Babanzâde Ahmed Naim (ö. 1934), Mehmet Akif Ersoy (ö. 1936), Said Halim Paşa (ö. 1921), Said Nursi (ö. 1960) gibi mütefekkirler bulunur. İslamcılığın yüzyıllık serüveni tahlil edilirken (i) ulus-devlet (1924) öncesi dönem, (ii) dine yönelik yasaklar ve yaptırımların meydana geldiği dönem olarak nitelenen hilafetin ilgası ve ulus devletlerin kurulması, (iii) ulus içi muhalefet ve (vi) 1980 sonrası kapsayan postmodern ve postkemalist dönemler şeklinde tasnif edilen safhalardaki konumu ve maruz kalma durumları üzerine eğilmek gerekir (ss. 198-212). Böylece İslamcılık, bir taraftan modernleşme paradigması karşısında bir tutum, bir duruş ve bir mevki tayin ederken diğer taraftan da geleneği yenileme çabasını temsil eder. Fakat gelinen nokta itibarıyla inşa ve muhalefet etme hususunda bir daralma ile karşı karşıya olduğu da söylenebilir (s. 214).

Eserin ikinci cildi, *Mısır Düşüncesi* başlığıyla Mısır'daki çağdaş düşüncenin serüvenine tahsis edilmiştir. Bu cilt, Mısır'da son 150 yılı kapsayan çağdaşlaşma süreci ve dinamiklerinin yanı sıra buna karşın gerçekleşen meydan okuyuşları ele alan 11 makaleden oluşur. Makaleler, Mısır'da modernitenin nasıl karşılandığı ve buna karşılık geleneksel savunuş cenahının ne tür tepkiler verdiğinden (ss. 45-79) başlayarak İslam hukuku ve siyaset (ss. 87-106), siyasal düzen arayışında İslamcılığın tarafları ve teklifleri (ss. 111-135, 141-173), milliyetçiliğin formları ve tonları (ss. 179-199), sosyalizmi besleyen ve etkileyen dinamikler (ss. 205-233, 301-332), liberal düşüncenin meseleleri ve kaynakları (ss. 239-257), devlet ve ekonomi sarmalında modernleşmenin imkânı ve handikapları (ss. 265-294), savaş ve kurtuluş kışkacında Mısır (ss. 337-359) ve 25 Ocak Devrimi sonrasında fikrî akımlardaki çağdaş yönelimlere (ss. 367-392) kadar birçok konu ve meseleyi tasvir etmenin yanında tahlil eder. Bu içerik ve anlatı zemininde Mısır'da çağdaş düşüncenin yapısını teşkil eden temel fikrî akımların neler olduğu ve her bir fikrî akımın doğuş ve gelişim evrelerini sarıh bir biçimde soruşturulurken beraberinde fikrî akımların ve hareketlerin öncülerinin yanı sıra devlet tarafından veya hususi olarak inşa edilen kurumların katkıları öne çıkar.

Mısır, coğrafi olarak üç kıtanın kesişim noktası ve diğer Arap toplumlarının düşünsel öncülüğünü yapabilme potansiyelini taşıyor olması bakımından gerek küresel ölçekte gerekse Müslüman dünyada önemli havzalardan biridir. Mısır'ın

modernleşme süreci, Napolyon öncülüğünde Fransa'nın Mısır'ı işgal edip (1798) sömürgeleştirdiği (1798-1801) döneme kadar geri götürülse de esasen köklü değişim ve dönüşümlerin meydana geldiği 19.-20. yüzyıllara tezahür eder. Özellikle Kavalalı Mehmet Ali Paşa (ö. 1849) ve hanedanının ordu merkezli modernleşme sürecine ve modernleşmenin mekândaki imkânına ev sahipliği yapacak şekilde kurumların inşasına yönelik faaliyetleri, Mısır'daki modernleşme çabalarının önemli bir halkasını oluşturur. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra özellikle de İngilizlerin Mısır'ı işgaliyle birlikte (1882) modernleşme eğilimleri saray çevreleri tarafından destek bulur ve daha sonra bürokratik kadrolar arasında hızla yayılarak Mısır'ın küresel sistemle entegrasyon politikaları olarak devam eder. 20. yüzyılın başlarında ise bu kez modernleşme çabaları kurumsal alanlarda tezahür ederek hukuki, idari, politik, ekonomik, eğitim ve kültürel platformlarda varlık göstererek kamusal alanı etkilemeye başlar. Söz konusu her iki dönemde modernleşme yönelimlerine karşılık peyderpey entelektüeller, politika yapıcılar ve nispeten de halk nezdinde taraftar kitlesi oluştuğu gibi çok geçmeden bu eğilimlere karşı tepkiler ve eleştiriler meydana gelir. Bu iki farklı eğilimden ilki yeniliğin, yeniden doğuşun (Baas) savunuculuğunu yaptığını ileri sürerken ikinci ise geleneğin (turâsın) ve muhafazakârlığın zaman ve mekânda yaşanabilirliğin gayreti içinde olur. Bu düşünsel ve zihniyet dikotomisinden her iki yaklaşım biçimi, süreç itibarıyla taşıyıcı kadrolarını ve ilmi cemaatlerin teşekkülünü tesis eder ve bu teşekkül beraberinde dergi, gazete, kitap ve eğitim kurumları bünyesinde güçlü neşir ve propaganda faaliyetlerini sürdürür. Bununla birlikte Mısır'da çağdaş düşünce mevzubahis olduğunda “yenilik” ve “gelenek” savunusu etrafında hasıl olan tartışmalara ilave olarak “nahda” (uyanış) hareketlerine de işaret etmek gerekir. Nahda, bir taraftan sömürgeci kurtuluş hareketlerine yön tayin edip motivasyon sağlarken diğer taraftan da Batı'nın düşünce, kültür ve işgal gibi her türlü kuşatılmışlığının yanı sıra geleneksel söylemin statikliğinden de bir kaçışı resmeder.

Mısır'da çağdaş düşüncenin oluşumunda, Cemaleddin. Efgâni (ö. 1897), Muhammed Abduh (ö. 1905) ile Reşid Rıza (ö. 1935) gibi tecdit geleneğini savunan ekolün görüşleri ve bunlara muhalefet eden Ali Abdurrâzık'ın (ö. 1966) tenkitlerinden hareketle hukuk (fıkıh, içtihat, din) ve siyaset (hilafet, demokrasi) alanında hasıl olan arayışların önemli bir yeri vardır. Ancak bu ve benzeri konularda arayışlar devam ederken bu arayışlar çağdaş düşüncenin doğal bir bileşeni olacak şekilde meydana gelmez bilakis modernleşmenin meydan okuyuşunun ve sömürgeleştirme faaliyetlerinin bir neticesi olarak ortaya çıkar. Bu durum doğal olarak gelenek ile modernite savunucuları arasında bir gerilim hattının oluşmasına sebep olurken gelenek, modernlik ve medeniyet kavramlarının tekrar tekrar tartışılmasının da önünü açar. Mısır'da bu üç kavram etrafında meydana gelen tartışmalar, bir taraftan

İslamcılık, milliyetçilik, liberalizm ve sosyalizm gibi akımların değer-anlam evreni doğrultusunda devam ederken diğer taraftan ise bir medeniyet havzası olarak Mısır'daki toplumsal, siyasi, askerî ve fikrî değişimlere dikkat çekilir. Böylece Mısır'da çağdaş düşüncenin modernleşme ve İslamcılık üst başlığı etrafında iki farklı okuma tarzından ve anlatısından söz etmek mümkündür. İlkinde Mısır'da modernleşme çabalarına öncülük eden ve düşünsel kodları çoğunlukla Batı mefkûresinde olduğu aşikâr olan milliyetçilik, ulusçuluk, sosyalizm, komünizm, liberalizm, sendikacılık gibi akımlar öne çıkar. Bu akımlar kendinde müstakil yapılar olmayıp aralarında önemli oranda geçişkenlikler de vardır. Yine söz konusu fikir akımları arasında diğer akımlardan da düşünsel destek olarak Mısır'daki çağdaş düşünce evrenini şekillendiren milliyetçilik mefkûresi öne çıkar. Milliyetçilik mefkûresinin Mısır'ı da aşan (Suriye, Irak) pratiklerinin yanında genel olarak vatanseverlik ve sekülerlik olmak üzere iki temel formu vardır. İlki vatanseverlik fikri etrafında şekillenen ve Rifâa Râfi' et-Tahtavi (ö. 1873) tarafından ülküleştirilen ülkesel/dinî milliyetçilik, devletin müesses nizamını inşa eden bir mefkûre olarak ortaya çıkar. İkincisi ise daha çok Mısırlılık düşüncesinden hareketle meydana gelen ve Ahmed Lütfi Seyyid (ö. 1963) ile düşünsel zemini teşkil edilen etnik/seküler milliyetçiliktir (ss. 179-180). Milliyetçiliğin seküler formu, daha çok Kıptiler ve sosyalist akım tarafından benimsenir. Öyle ki tarihsel gelişim, ortak dil, psikolojik ve sosyal mutabakat zemininde seküler milliyetçiliğe belli ölçülerde entegre olan sosyalist örgütler, sendikal düzeylerde örgütlenerek heterojen faaliyetlerini sürdürür.

Mısır'daki modernleşme pratikleri ve mefkûresine yönelik itirazlar gecikmez bilhassa modernleşmenin bir diğer önemli üst başlığını teşkil eden İslamcılık akımı tarafından güçlü bir şekilde eleştirilir. Aslında modernleşme akımının çağdaş düşüncenin oluşumunda önemli bir yeri olmakla birlikte daha çok İslamcılık akımının öne çıktığını ifade etmek mümkündür. İslamcılık özellikle gelenekten ontolojik kopuşu açık-örtük bir biçimde savunan modernleşme çabalarına karşı bir tutum ve söylem dili geliştirir. Geliştirilen tutum ve başvuru dil çoğunlukla İslamcılık söyleminin de değişik ve farklı formlarda bazen de epistemik kriz ve çatışmaya varacak düzeylerde tezahür edip şekillenir. Sözelimi sufi akım sadece devletin kontrolünde gerçekleşen modernleşme pratikleri ve retoriğinden taraf olurken 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve üçüncü çeyreğinden sonra yaygınlık kazanan geleneksel selevî yaklaşım (ss. 171-172) çoğunlukla apolitik (25 Ocak Devrimi sonrası hariç) bir söylem etrafında saf/öz İslam retoriğini önceleyerek her türlü modernleşme formlarını reddeder. Müslüman Kardeşler ise modernleşmenin maddi boyutlarını önemserken manevi ve kültürel yönlerine itiraz eder. Böylece çağdaş Mısır düşüncesinde selevîlik ve Müslüman Kardeşler Hareketi'nin modernleşmeye karşı farklı (sırasıyla reddiye

ve nispeten ılımlı) tutumlar geliştirip İslamcılığın seyrini belirleyen iki farklı akım olarak öne çıktığı söylenebilir.

Eser, Mısır düşüncesine tahsis edilen ciltten sonra *İran Düşüncesi* başlığıyla buradaki çağdaş düşüncenin yapısı ve formlarını araştıran 11 makaleden muhtevi üçüncü cilde geçer. İran'da çağdaş düşüncenin ortaya çıkış ve gelişim serüvenine yön tayin eden kendine münhasır milliyetçilik, Şiilik, İslamcılık, muhafazakârlık, velayet-i fakih kurumu, sosyalizm, liberalizm vb. çerçevelerin yanında kültürel, mitolojik, tarihsel ve bağlamsal boyutları vardır. Ayrıca İran, İslam âleminde çağdaş düşüncenin şekillenmesine kaynaklık eden fikrî, sanatsal ve edebî eserlerin telifine katkı sağlayan önemli merkezlerden biridir. İran'da diğer havzalarda olduğu gibi modernite ile karşılaşmalar gerçekleştikten sonra geri kalmışlık-buhran sorunu gündeme gelerek bunun nedeni sorgulanır ve bundan kurtulmak için de pek çok alanda çeşitli teşebbüsler gerçekleşir. Geri kalmışlığın nedeninin ne olduğu sorusuna yanıt arayışında, istibdatta dayalı siyasi otoriteye ve geleneğe işaret edenler olduğu gibi eğitim-öğretim kurumlarına, örf, tarihsel hafıza gibi hususlara da dikkat çekenler mevcuttur (ss. 49-52). İran'da bu gibi tartışma düzlemleri çağdaş düşüncenin tezahürüne kaynaklık ettiği gibi farklı okuma biçimlerinin ortaya çıkışına yol açar. Bu bağlamda çağdaş dönem İran düşüncesini ana hatlarıyla dört farklı biçimde kategorileştirmek olanaklıdır. İlki, zaman ve mekânın cihanşümul mefkûresine referansla halkı bilinçlendirme, dönüştürme ve siyasal yönetimi/sistemi ıslah etmeyi amaçlayan Kaçarlar dönemindeki (1874-1925) saray çevreleri ve münevverlerin teklif edip temsil ettiği düşünme biçimidir. İkincisi, İran'ın tarihsel mirasını ihya etme ve canlandırma eğilimini önemseyen Pehlevî hanedanlığının (1925-1979) öncülük ettiği yaklaşımdır. Üçüncüsü, tarih, kültür ve din havzası içinde şekillenen bütünlüğü temsil eden düşünce hayatına karşılık gelirken sonuncusu ise bu bütünlük mefkûresine yönelik eleştirel tutumu temsil eder. Siyaset, ulus devlet söylemi, millî kimlik arayışları ve politik hayatın tanzimi gibi konularda, ilk iki okuma biçiminde Batı'nın üstünlüğü kabul edilerek modernist retorik söylem belirleyici iken son iki yaklaşımda ise ilk ikisine muhalif bir tutum geliştirilir. Öyle ki üçüncü yaklaşım, milliyetçilik, sosyalizm ve İslamcılık akımları etrafında sosyolojik taban tesis edip Batı düşüncesini ve Batı'nın Müslüman dünya üzerindeki tahakkümcü ve sömürgeci faaliyetlerini sürekli tenkit eder. Dördüncü okuma biçimi, öncekine nispeten daha yumuşak bir terminolojiyi kullanarak ancak modern mefkûreyi de dışlamaksızın üretime dayalı bir yeniliği savunur.

İran'da çağdaş düşüncenin yapısını şekillendiren her dört okuma formunda İranlılık kimliği belirleyici bir bağlama sahiptir. İranlılık ya da İran kimliği ana

hatlarıyla (i) Farslılığa/kadim İranlılık fikrine dayanan etnik anlayış ve Fars dili/İraniyat, (ii) Pers imparatorluğunda süregelen İranzemin tasavvuru ile (iii) din ve mezhep birliği olmak üzere üç temel formu mevcuttur. Üç temel form, tek tip biçiminde değil farklı alanlarda farklı şekillerde tezahür ederek var olur. Bu bakımdan tarihi derinliği ve kültürel hafızası güçlü olan İran milliyetçiliği, çağdaş düşüncenin oluşumunda önemli bir bileşen özellikle de 20. yüzyıldaki halk hareketlerinin itici gücü olarak Anayasa Devrimi (1905-1911) sürecinde ortaya çıktıktan sonra petrolünün millileştirilmesi tartışmalarında gittikçe yaygın hâle gelir ve İslam Devrimi'yle (1979) birlikte belli bir olgunluğa ulaşarak bir ideoloji hâlini alır. Bu doğrultuda İran'da milliyetçilik, entelektüel ve kamusal alanda dört farklı şekilde taban ve taraftar bulur. Bunlar, liberal (Mirza Malkom Han, Hasan Tekizâde, Muhammed Musaddık), Pers (Mirza Ağa Han Kirmânî, Ahunzâde, Zeynel Abidin Meragi), dinî (Hasan Müderris, Cemâleddin Esad-Abâdi, Ayetullah Humeyni) ve sosyalist (Talibov, Ali Ekber Dehoda) milliyetçilikler şeklindedir (ss. 108-130). Bu teşebbüslerin ortak özelliklerinden birisi, modernleşmenin baskın ve dönüştürücü etkisine karşın İran'ın tarihsel ve kültürel birikimini ötekileştirecek şekilde muhalefet etmemesidir. Buna benzer şekilde Batı'nın (özellikle) Musaddık dönemindeki petrol kuyuları başta olmak üzere İngilizlerin ve ABD'nin sömürge faaliyetlerine mukabil ve İslam Devrimi sonrasında patlak veren İran-İrak Savaşı'nda (1980-1988) Saddam Hüseyin'in desteklenmesiyle gelişen Batı karşıtlığında ortak bir mutabakat vardır.

İran'da dinî mefkûrenin çağdaş düşüncedeki yeri gündeme geldiğinde iki farklı yorum ve üç farklı entelektüel kümelenmenin varlığına işaret edilmelidir. İlki, dinî düşünce formlarına ilişkin Ahbârîlik ve Usûlîlik olmak üzere iki farklı akım tarafından temsil edilir. Ahbârîlik, dinî yorum ve süregelen geleneğin değiştirilmeden devam ettirilmesini önerip içtihadı itiraz ederken Usûlîlik ise dinî düşüncenin yenilenmesine dair içtihat merkezli yaklaşımı önerir (ss. 183-184). Bu iki farklı yorum, sırasıyla dinî-muhafazakâr ile dinî-reformist grupların oluşumuna bilkuvve imkân sağlar. İlk çevre, çağdaş dünyada hasıl olan gelişmelere ve modernitenin söylemine eleştirel yaklaşım sergileyerek geleneğin savunuculuğunu yaparken ikinci çevre, gelenek ile modernite arasındaki uzlaşmayı destekler. Dinî-muhafazakâr ve dinî-reformist istikametinin zıt kutbunda yer bulan üçüncü bir çevre daha vardır ki o da seküler-modernist şeklinde adlandırılır (ss. 213-229). Seküler-modernist, dinin modern toplumun kamu ve kurumsal alanlarında yerinin olmadığını ileri sürüp laiklik retoriklerini destekleyerek din karşıtı bir mevkide kendini konumlandırır. Bu son grup kayda değer ölçekte sosyolojik bir tabana sahip olmayıp daha çok elitist denilebilecek kişiler arasında çevre oluşturduğu söylenebilir.

Eserin son cildi, Müslüman dünyanın önemli merkezlerinden birini oluşturan ve bunun yanında kendine özgü pratikleri, kültürel hafızası olan *Hint Alt Kıtası*'ndaki çağdaş düşünceye ayrılmıştır. Çeşitlilik ihtiva eden düşünce yapısıyla Alt Kıta'nın çağdaş düşünce yapısı, etkilenme ve etkileme alanını ele alan makaleler, gelenek ve modernite arasındaki çatışmanın esasları ve tarafları (ss. 33-56, 65-79), sömürgecilik ve misyonerlik faaliyetleri kaskacında gelişen seküler düşüncenin mahiyeti (ss. 85-109), Dârül-İslâm'dan İngiliz sömürgesine ve oradan da ulus devlete uzanan siyasal söylemin dönüşümü (ss. 115-137) ve daha sonra İslam devleti tartışmaları (ss. 173-190), dünden bugüne tasavvuf düşüncesinin serencamı ve çağdaş düşünce ile münasebetleri (ss. 195-222), Pakistan'da liberalizm ve İslam (ss. 229-249) ile sivil toplum, akrabalık-patronaj ağı, sermaye ve liberal sınıfların ortaya çıkışı (ss. 279-296), medrese ve modern eğitim kurumları (ss. 255-273), İslami ekonomi ve bankacılık (ss. 302-323) şeklindeki konuları ihtiva eder. *Hint Alt Kıtası*'nda çağdaş düşüncesinin oluşumuna katkı sağlayan ve eserde öne çıkan düşünür ve kurumları ise şu şekilde sıralamak mümkündür: Şah Veliyullah Dihlevî (ö. 1762), Seyyid Ahmed Han (ö. 1898), Muhammed İkbâl (ö. 1938), Fazlurrahman (ö. 1988), Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî (ö. 1979), hilafet hareketinin önderlerinden Muhammed Ali Johr (ö. 1931), Diyûbend İslâmî Düşünce Okulu'nun kurucusu Muhammed Eşref Ali Thanavi (ö. 1943), hukukçu ve devlet adamı Muhammed Ali Cinnah (ö. 1948), Ebu'l Kelam Azâd (ö. 1958), Ziyâülhak (ö. 1978), Tanzim-i İslâm grubunun kurucusu Israr Ahmed (ö. 2010), Şibli Numani (ö.1914), Shabbir Ahmed Usmani (ö. 1949), Ebu'l Hasen en-Nedvi (ö. 1999), Muhammed Hamidullah (ö. 2002) ve Mevlana Vahiduddin Han gibi isimlerin yanı sıra İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (1600-1874), Aligarh Koleji (k. 1875), Alt Kıta'nın fikrî yenilenme çabalarına önemli katkılar sunan el-Hilal dergisi (1912-1914), üç değişik eğitim geleneğini (Delhi, Leknev ve Haydarabad) meczeden Dârü'l-ulûm/Diyûbend (k. 1866), klasik ve modern eğitim formlarının birlikte tedris edildiği Jamia Millia İslâmia Üniversitesi (k. 1920), Hilâfet Hareketi (1919-1922) ve Cemâat-i İslâmî (k. 1941) vs...

Aktarılan gündem ve işaret edilen düşünür ve kuruluşların indeksinde işlenen çağdaş düşünceye esaslar ve muhteviyat temin edilirken din ve modernite arasındaki dikotomi önemli bir sorun alanı olarak ortaya çıkar. Dinî düşünceyi ve moderniteyi (bilimi) birleştirmeye teşebbüs eden en etkili ve öncelikli düşünür Seyyid Ahmed Han'dır. İngiliz sömürgeciliği yanlısı olan ve Müslüman dünyada oldukça aşırı bir ucu temsil eden Ahmed Han, bilim ve gelişmişlikle özdeşleştirdiği moderniteyi evrensel küme olacak şekilde telakki ederken dini ise modernitenin tahakkümü ve şemsiyesi altında ele alarak dinî meselelere rasyonel yorum getirir. Bu düşünce formu daha çok ulusçu, Kadiyanilik, seküler, sol ve liberal görüşler içerisinde kendisini izhar edip

çeşitlenerek bürokrasi ve yine Ahmed Han'ın kurucusu olduğu Aligarh Koleji gibi eğitim kurumlarında hareket alanı bulur.

Ahmed Han'ın sekülerleştirme teşebbüsü, kısmi düzeyde varlık elde etmiş olsa da Alt Kıta'nın ana akımını temsil etmez ve çoğunlukla marjinal düzeyde kalır. Buna karşılık Kıta'da 20. yüzyılın en önemli düşünürü olan M. İktbal'in görüşleri ve etki alanı kayda değerdir. Şair ve filozof kimliğiyle öne çıkan İktbal, İslam dinî düşüncesinin içtihadı dayalı olarak yenilenmesi gerektiği hususunu gündeme getirerek teklif ve teliflerde bulunur. İktbal'in başlattığı ve İslam medeniyetinin kültürel kodlarının şekillendirdiği bu dinamik fikrî çerçeve, sadece Alt Kıta'yı değil İran başta olmak üzere diğer havzaları da etkiler. Böylece Alt Kıta'da çağdaş düşünce, Dihlevî'den başlayıp çeşitlilik arz edecek şekilde nazari tartışmalara konu olurken modern düşünce ile karşılaştığı esnada her ne kadar ilk aşamada bir dizi metcezirler yaşansa da 20. yüzyılda başından itibaren bilhassa İktbal ile birlikte zaman ve mekânın beklentilerini göz önünde bulundurularak dinî düşünce ile zamanın tını arasında senkretik çabalara ev sahipliği yapar. Bu havzada çağdaş düşünce, dinî düşüncenin yenilenme dinamiğine yaslanarak modernitenin imkânlarını değerlendirme gayretindedir. Buna benzer ve hatta paralel bir tutum da Pakistan'ın bağımsızlığı (1947) ilan edildikten sonra anayasanın İslami esaslar üzerine tesis edilmesi için çalışmalar yürüten ve muhalif bir çizgide faaliyetlerde bulunan Mevdûdî'de de görülür. Mevdûdî, siyasal bir söylem formu olarak ulus devlet fikrinin Müslümanları kuşatmayan daraltıcı bir mefkûre olduğunu tartışarak güncel beklentileri de karşılayan ulus üstü bir siyasal retoriği önemser ve bunu savunur.

Sonuç kabildinden eserlerle ilgili şu genel değerlendirmeyi yapmak mümkündür; *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce* adlı çalışma, Müslüman dünyada yapısal temsiliyet vasfına haiz dört ülkenin -yaklaşık son iki asrını kapsayacak şekilde- bilgi ve düşünce birikimini ihtiva eder. Bu muhteviyatın tanziminde milliyetçilik, sosyalizm, liberalizm ve İslamcılık akımlarına öncelik verilir ve daha çok çağdaş düşüncenin tarihsel, politik ve sosyolojik formları öncelenen bir metodoloji takip edilir. Buna göre Müslüman dünyada çağdaş düşüncenin en belirgin yönlerinden biri, gelenek ve moderniteye referanslarda bulunarak yenilenme arayışı içinde olmasıdır. Eserler, İslam âlemindeki çağdaş düşüncenin konularını ve problematiğini derleyerek serüvenini ve taraflarını toplu bir biçimde araştırmacıların istifadesine takdim ediyor olması bakımından mümtaz bir eser olmaya adaydır. Son tahlilde makaleler, ana hatlarıyla gelenek ile modernite arasında yaşandığı iddia edilen krizin sosyolojik, kültürel, politik, ideolojik, dinsel yer yer de epistemik ve ontolojik formları üzerine odaklanarak çağdaş düşüncenin fotoğrafını tasvir ve kritik etmesi bakımından kıymetlidir. Bu taktir

takdiminin yanında her dört havzanın bilgi birikimi ve ilgi evrenlerinin -çoğunlukla-modernleşme çabaları zaviyesinde veya bu çabanın karşısında konumlandırılacak şekilde mevzubahis edilmesi tenkit edilebilir bir durumdur, tutumdur. Zira kendinde olan, ötekiyle birlikte ya da ötekinin karşısında var olana göre daha otantiktir, daha metafiziksemdir belki siyasal iktidarın dikkatinin ötesinde daha çok sosyolojik ve felsefi ilgiye mazhurdur. Öte yandan eserlerde, Pakistan tecrübesini bir tarafta bırakarak İslami ekonomi ve finans alanlarında yapılan nazari tartışmaların ve nispeten de bu tartışmaların katılım bankaları üzerindeki pratik tezahürlerine müstakil bir gündemle yer verilmediğine işaret edilmelidir. Ayrıca eserlerde çağdaş/laşma-modern/leşme, laiklik-sekülerlik, İslamcılık, muhafazakârlık, gelenek gibi yoğun olarak başvuru alan ve değer-anlam evrenleri nispeten farklılık arz eden kavramların birbirinin yerine yer yer tercih edildiği ve bu kavramsal dizgelerin izaha muhtaç olduğu belirtilmelidir. Son olarak eserin son üç cildindeki mevzubahis havzaların iki asırlık bilgi ve düşünce birikimi adlandırılırken ülke (İran ve Mısır) ve coğrafi (Hint Alt Kıtası) sınırlar esas alınırken eserin ilk cildinin, millet-i hâkime hükmündeki ulusu imgeleyen ‘Türk Düşüncesi’ şeklinde isimlendirilmesi, tartışılması gereken bir diğer mesele olarak karşımızda durmaktadır. Bu bakımdan son ciltte ‘Türk Düşüncesi’ başlığıyla çağdaşlaşma evreleri ve dinamikleri ele alınırken ezici çoğunluğu ülkenin batısında yükselen tutum ve refleksleri gündeme getirmekte ve ülkenin Anadolu ve bilhassa Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki çağdaşlaşma pratiği ve retoriğinin yansımaları üzerine durulmadığı görülmektedir.

Kaynakça

Üçer, İ. H. (2017). *İslâm düşünce atlası* (3 Cilt). İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.